

HISTORIOGRAFIA I HISTÒRIA DE LA SALUT PÚBLICA

Alfons ZARZOSO *

El concepte de salut pública, així com la historiografia que se n'ha ocupat, ha estat sotmès a un procés de canvi històric que ha vingut determinat en funció dels paràmetres ideològics predominants al llarg del temps. És un fet ben conegut que la història de la salut pública, els seus inicis historiogràfics, ha estat escrita a partir dels anys 1930, de manera consolidada des de l'acabament de la segona guerra mundial. La imatge historiogràfica resultant ha mostrat des d'aleshores uns orígens inequívocs, que han definit aquell concepte de salut pública, arrelats en les societats occidentals i en les seves transformacions històriques. Aquest fet va mostrar, al mateix temps, la necessitat de construir la història d'una disciplina universitària emergent i, sobretot, la justificació de les noves institucions i polítiques sanitàries organitzades per les administracions dels Estats. Desenvolupem, a continuació, els conceptes suara esmentats.

La salut pública fou una tradició inventada a l'Anglaterra del segle XIX en l'entorn d'Edwin Chadwick a partir de la idea de reforma de les condicions sanitàries mediambientals. La historiografia de la salut pública s'inicià al món anglosaxó als anys 1950 i va trobar en l'obra de Chadwick el punt de partença d'una tradició que formava part de dos processos complementaris –el creixement d'un Estat racional fonamentat en la democràcia i la burocràcia i el desenvolupament d'una ciència legitimada per la seva relació amb l'administració– i la justificació d'una evolució que havia de culminar amb la consecució del *National Health Service*, entès com a principal exponent de l'anomenat Estat del Benestar.¹ Aquesta tradició historiogràfica va donar legitimació a un projecte polític concret que fou transmès a una audiència específica –els professionals de la salut, sobretot els salubristes– mitjançant un diàleg entre el passat i el present, basat en una tria determinada dels factors explicatius, tot mostrant quines eren les arrels socioeconòmiques de les malalties i delimitant el paper d'aquells professionals en el marc d'una política sanitària estatal concreta. D'aquesta manera, els treballs d'Henry E. Sigerist, René Sand i George Rosen prengueren com a punt de partença les idees il·lustrades que van inspirar les iniciatives en matèria de salut pública, tot establint la institucionalització de la salut pública en el segle XIX, com la resposta donada per part d'Estats cada cop més centralitzats als problemes generats per la industrialització i la urbanització². La reducció de la salut pública a les condicions

---

* Museu d'Història de la Medicina de Catalunya. azarzoso@museudelamedicina.org.

¹ Convé destacar en aquest sentit els treball pioners de FRAZER, W. *History of English Public Health, 1834-1939*, Londres, Baillière i Tindall & Cox, 1950; FINER, S. E. *The Life and Times of Edwin Chadwick*, Londres, Methuen, 1952; LEWIS, R. A. *Edwin Chadwick and the Public Health Movement*, Londres, Longmann, 1952; i FRASER-BROCKINGTON, C. *A Short History of Public Health*, Londres, Churchill, 1956.

² Malgrat que aquestes idees estan arrelades en treballs anteriors d'aquests autors, he considerat adient remetre a obres on l'argumentació ha estat més elaborada, com ara: SIGERIST, H. E. *Hitos en la Historia de la Salud Pública*, Mèxic, Siglo XXI, 1981, orig. 1956; SAND, R. *Vers la médecine sociale*, París, Baillière, 1948 (trad. anglesa 1952); ROSEN, G. *A History of Public Health*, Baltimore, Johns Hopkins UP, 1993, orig. 1958. Vegeu també: FEE, E. i MORMAN, E. T. *Doing History, Making Revolution: the*

sanitàries mediambientals i a les regulacions mèdiques preventives esdevingueren el denominador comú d'una tradició historiogràfica basada en una idea de progrés que mostrava una evolució històrica heroica a partir de l'avenç tecnològic de la ciència i la medicina i de la seva capacitat de combatre les malalties epidèmiques. De fet, el context històric de producció d'aquesta imatge històrica tingué un paper destacat, ja que la medicina científica i les mesures defensades en nom de la salut pública es mostraven clarament eficaces quant a la reducció de les taxes de mortalitat al món occidental.³

Convé recordar que l'arribada de Chadwick a la salut pública procedia del seu compromís de reforma de la llei de pobres. És a dir, des de la seva perspectiva calia modificar aquell ordre que portava de la malaltia a la pobresa i d'aquí a recórrer a la beneficència; i la solució per mantenir l'eficiència econòmica i assegurar la producció de la població treballadora fou la reforma de les condicions sanitàries mediambientals, la salut pública. És significatiu el contrast existent entre la percepció positiva de les històries de salut pública i la pèssima consideració que les històries de la pobresa han tingut dels pressupòsits ideològics i polítics de Chadwick. Malgrat la coincidència d'actors en els altres programes victorians de reforma social —una punitiva llei de pobresa, una coercitiva força policial i política penitenciària, una peculiar didàctica educativa, un extenuant règim laboral— on la ideologia es veia clarament, la història de la salut pública s'ha construït de forma separada.⁴

Gairebé de manera paral·lela, altres historiadors han qüestionat la imatge heroica dominant en introduir altres elements en l'anàlisi —l'estudi de les respostes econòmiques, socials, polítiques i ideològiques a les malalties—, tot aportant una major complexitat a l'hora d'entendre l'impacte de les malalties epidèmiques en els diferents estrats de la societat.⁵ Potser la revisió crítica més contundent ha estat portada a terme per C. Hamlin. Segons aquest historiador, resulta indispensable integrar la història de la

---

aspirations of Henry E. Sigerist and George Rosen. A: PORTER, D. i PORTER, R. (eds.), *Doctors, Politics and Society: Historical Essays*, Amsterdam-Atlanta, Rodopi, 1993, pp. 275-311.

³ Aquesta visió heroica fou recolzada posteriorment en un treball de gran difusió que defensava el paper de la nutrició i de les reformes mediambientals en els patrons de canvi demogràfic modern, tot reduint al no-res l'aportació de la medicina clínica. Vegeu: McKEOWN, T. *El crecimiento moderno de la población*, Barcelona, A. Bosch, 1978 (orig. 1976) i IDEM, *The role of medicine: dream, mirage or nemesis?*, London, Nuffield Prov. Hospit. Trust, 1976. Aquesta tesi ha estat qüestionada als treballs de Simon SZRETER. Vegeu: "The Importance of Social Intervention in Britain's Mortality Decline, c.1850-1914: A Reinterpretation of the Role of Public Health", *Social History of Medicine*, 1988, 1, 1-37.

⁴ Una excepció que confronta aquesta falsa dicotomia, tot integrant alhora ambdues àrees de reforma social, es troba a: ROBERTS, D. *Paternalism in Early Victorian England*, New Brunswick, N.J., Rutgers UP, 1979.

⁵ Entre els primers treballs crítics amb les idees chadwickianes, vegeu: KEITH-LUCAS, B. Some Influences Affecting the Development of Sanitary Legislation in England. *Economic History Review*, 1953, 2nd ser., 6, 290-296; HENNOCK, E.P. Urban Sanitary Reform a Generation Before Chadwick?. *Economic History Review*, 1957, 2nd ser., 10, 113-120 i BRIGGS, A. Public Health: the *Sanitary Idea*. *New Society*, 1968, 229-231. Quant a les noves revisions crítiques, vegeu entre d'altres: PICKSTONE, J.V. Ferriar's Fever to Kay's Cholera: Disease and Social Structure in Cottonopolis. *History of Science*, 1984, 22, 401-419 i IDEM, Dearth, Dirt, and Fever Epidemics: Rewriting the History of British «Public Health», 1750-1850. A: RANGER, T., i SLACK, P. (eds.), *Epidemics and Ideas: Essays on the Historical Perception of Pestilence*, Cambridge, Cambridge UP, 1992, pp. 125-148 i HAMLIN, C. Predisposing Causes and Public Health in the Early Nineteenth-Century Medical Thought. *Social History of Medicine*, 1992, 5 43-70; IDEM. Could You Starve to Death in England in 1839? *American Journal of Public Health*, 1995, 85, 856-866; IDEM, Edwin Chadwick, «Mutton Medicine», and the Fever Question. *Bulletin of the History of Medicine*, 1996, 70, 233-265; i IDEM, *Public Health and Social Justice in the Age of Chadwick. Britain, 1800-1854*, Cambridge, CUP, 1998; i PORTER, R. i PORTER, D. What Was Social Medicine? An Historiographical Essay. *Journal of Historical Sociology*, 1989, 1, 90-106.

salut pública dins de la resta de la política social reformista del període. L'objectiu, per tant, consisteix en anar més enllà de la retòrica justificativa dels propis *sanitaris*, és a dir, de l'existència d'unes lamentables *condicions* sanitàries —per a Chadwick, exclusivament mediambientals—, de la pretesa *necessitat* d'aigua i clavegueram i dels judicis sobre l'amuntegament de brutícia als carrers, sobre la putrefacció de deixalles i d'animals morts o sobre l'eliminació d'excrements i d'aigües brutes, en termes d'una particular sensibilitat, per tal de poder conèixer quins foren els motius, interessos, ideologies i relacions de poder existents darrera d'aquella formulació. La conclusió de C. Hamlin és categòrica: si bé la construcció de la “idea sanitària” de Chadwick va coincidir amb un període particularment crític del procés industrialitzador i urbanitzador, aquesta no fou la seva solució o conseqüència “inevitable”, sinó una, la triomfant, de les diverses trajectòries debatudes en termes de salut pública. La consideració crítica de la salut pública chadwickiana no significa rebutjar els èxits que a llarg termini ha obtingut aquesta fórmula sanitària i que foren especialment significatius en els canvis operats en el subsòl del medi urbà. És en aquest terreny on cal situar l'esforç comprensiu que C. Hamlin fa de les bases d'aquells desenvolupaments posteriors⁶. En aquest sentit, els plantejaments de la revisió crítica de la “idea sanitària” iniciada per John V. Pickstone i C. Hamlin s'han beneficiat de la recerca de William Coleman sobre els límits que van definir la idea de salut pública i la ideologia que hi havia darrera en el context de la primera meitat del segle XIX a França, que, d'altra banda, com ha mostrat Ann F. La Berge, foren força diferents en la seva resposta a problemes semblants d'industrialització i urbanització.⁷

De fet, la historiografia de la salut pública ha estat sotmesa al llarg del segle XX a la influència intel·lectual de diverses eines interpretatives procedents de la filosofia i de la sociologia. A tall d'exemple, convé recordar els efectes que tingué l'estudi de les contradiccions de la Il·lustració en el pensament europeu, expressat per representants de l'Escola de Frankfurt com ara Max Horkheimer i Theodor Adorno, sobre la visió heroica d'una idea de salut pública desenvolupada pel racionalisme il·lustrat. També el concepte sociològic del “procés civilitzador” encunyat per Norbert Elias a l'hora de cercar conductes civilitzants en les estructures socials i individuals de les societats europees en el marc de processos històrics de llarga durada. Fet que ha portat alguns historiadors a investigar quin fou el paper de la salut pública en la configuració d'aquelles societats i com aquella determinà la integració o diferenciació social. Lligat a aquesta qüestió cal recordar l'ús de la idea d'Estat expressat per Max Weber, emprada per tal d'examinar quina ha estat la contribució de la salut pública com a part del procés polític de formació de l'Estat modern. També, en aquest sentit, l'obra de Michel Foucault va afegir a aquells plantejaments la idea de disciplinament de la societat, tot portant a examinar la forma en què les regulacions sanitàries participaren en el desenvolupament d'una cultura occidental disciplinària, així com el seu caràcter repressiu. Aquests aspectes han estat lligats a l'estudi d'altres dos fenòmens en què també contribuí la idea de salut pública: d'un costat, el desenvolupament de burocràcies

---

⁶ És important assenyalar la qualitat de la recerca feta últimament sobre l'assoliment i l'aplicació de la idea sanitària a Anglaterra. Entre d'altres, vegeu: PELLING, M. *Cholera, Fever and English Medicine, 1825-1865*, Oxford, Oxford UP, 1978; SMITH, F. B. *The People's Health, 1830-1910*, Nova York, Holmes & Maier, 1979; WOHL, A. *Endangered Lives: Public Health in Victorian Britain*, Cambridge, Mass., Harvard UP, 1983; HARDY, A. *Epidemic Streets: Infectious Diseases and the Rise of Preventive Medicine*, Oxford, Clarendon Press, 1993.

⁷ COLEMAN, W. *Death is a Social Disease. Public Health and Political Economy in Early Industrial France*, Madison, University of Wisconsin Press, 1982 i La BERGE, A. F. *Mission and Method: The Early Nineteenth-Century French Public Health Movement*, Cambridge, Cambridge UP, 1992.

administratives que centralitzaren el poder dels nous Estats europeus i, d'un altre, el creixement i enfortiment del poder dels experts, dels nous professionals. Aquests instruments intel·lectuals han obert les perspectives d'estudi de la salut pública des dels anys 1980 i el relativisme postmodernista dels anys 1990 no ha fet sinó reforçar aquesta varietat crítica d'aproximacions. Com a resultat, la visió heroica que mostrava l'alliberament de la societat occidental de la seva ignorància primitiva no només ha estat definitivament superada, sinó que la història de la salut pública s'ha vist enriquida amb matisos, tot mostrant la complexitat històrica de la societat occidental.

Entre aquests elements que han enriquit la història de la salut pública convé recordar l'interès existent per considerar els contextos històrics dels llocs de poder —ciutats i magistratures sanitàries, institucions reials i religioses, organitzacions i institucions estatals, etc.— on es desenvoluparen iniciatives preocupades per la salut de la població per tal d'examinar la salut pública com una qüestió política. També el paper que les diverses teories mèdiques que han anat configurant i modificant el concepte de la medicina —com ara el trànsit o superposició de l'enginyeria sanitària mediambiental a l'aïllament i desinfecció de l'individu a partir de la influència de la teoria microbiana, tot obrint el camí per a la consolidació d'una “medicina vigilant” centrada en el concepte de “prevenció individual” al llarg del segle XX—, així com l'accés a diferents formes d'atenció mèdica al llarg de la història o bé les formes institucionals de provisió d'auxili —institucions benèficocaritatives civils i religioses, locals i estatals, institucions d'ajuda mútua d'arrel particular, voluntària, comercial o política, etc.— en la mesura que han contribuït a modelar unes pràctiques concretes amb relació a la salut pública en el marc de contextos estatals i locals prou diversos. Aquests elements han permès introduir complexitat en la recerca dels historiadors, tot mostrant la vertadera dimensió dels canvis operats al llarg del temps en el context, la pràctica i la ideologia on s'ha desenvolupat la salut pública. El desenvolupament de sistemes mèdics col·lectius, d'arrel estatal, des de finals del segle XIX fins l'acabament de la segona guerra mundial ha estat un altre fenomen decisiu en la formulació del concepte de salut pública. En la conformació de l'Estat o la societat del benestar de la segona meitat del segle XX, el concepte predominant de salut pública ha estat assimilat al de “medicina comunitària”. Al servei d'estructures sanitàries estatals, els metges van esdevenir estratègies sanitàries, tot emprant l'epidemiologia i l'estadística sanitàries com a instruments per a l'establiment de “diagnòstics comunitaris” i de polítiques de prevenció d'hàbits individuals mitjançant estratègies fiscals i publicitàries. Si bé l'adveniment de la SIDA en els anys 1980 estimulà nous camps de recerca en matèria de salut pública —com ara tots aquells relacionats amb l'estudi de les representacions de les malalties i d'aspectes relacionats amb el gènere o amb l'estigmatització social—, aquest fenomen coincidí amb un procés, expressat en la retòrica política de la nova dreta, de desmantellament de determinades àrees dels sistemes sanitaris estatals col·lectius. Des d'un punt de vista historiogràfic, això forçà una revisió de les històries que caracteritzaren una progressiva expansió estatal en la formació de la societat de benestar, tot incorporant una major atenció a altres formes d'auxili social desenvolupades des de la baixa edat mitjana. El concepte de salut pública es va veure novament alterat sota la influència d'aquelles polítiques que en nom de les “despeses socials” han emfasitzat el valor de les solucions individuals enfront de l'Estat mitjançant accions d'autoajuda, d'ajuda mútua i de voluntarisme social. Aquest fet ha portat a incorporar a les històries de la salut pública un altre element, relacionat amb els conceptes de democràcia i ciutadania social, amb l'objectiu d'estudiar la recepció i desenvolupament de la idea de salut com a dret civil més enllà de les ideologies dominants.

D'altra banda, convé assenyalar que la revisió i redefinició del concepte de salut pública, que ha evitat la limitació imposada per la idea definida en els termes expressats al segle XIX, ha portat a cercar un nou objecte d'estudi a partir de la construcció de la història de l'acció social col·lectiva amb relació a la salut de la població. Si bé això ha permès estendre el concepte de salut pública, en el temps i l'espai, tot incorporant les iniciatives desenvolupades per les autoritats de l'Europa mediterrània en aquesta matèria des del segle XIII, des de l'òptica de la historiografia d'arrel anglosaxona es continua diferenciant entre les formes d'acció col·lectiva mediterrànies –enteses com un fenomen esporàdic confinat a l'àmbit local, a l'espera d'un major protagonisme en la societat de la mà del desenvolupament de burocràcies estatals en els segles XVII i XVIII– i els sistemes de salut pública omnicomprendius desenvolupats a Europa en períodes posteriors, que implicaven una professionalització de la medicina i una conscienciació, com a experts, del paper dels metges en l'organització de la societat i s'adreçaven a reformar les condicions de vida i les taxes de mortalitat del conjunt de la societat.⁸ Aquesta interpretació resulta poc satisfactòria i alhora limita la capacitat explicativa de l'existència a l'àmbit mediterrani, en contrast amb d'altres zones europees, d'una tradició secular d'administracions i magistratures mèdiques, sobretot lligades al món local, que van aplicar un coneixement sobre la salut i el medi basat en una dilatada experiència i en les autoritats de la medicina clàssica.⁹ Una experiència que resulta fàcil d'observar al llarg del segle arreu de la geografia dels països europeus que formen l'arc mediterrani.¹⁰

---

⁸ Entre els exemples més recents, revisionistes de la interpretació historiogràfica tradicional de la salut pública, que continuen obviant de manera sistemàtica les evolucions de l'Europa mediterrània, es pot remetre a: PORTER, D. *Health, Civilization and the State. A History of Public Health from Ancient to Modern Times*, Londres, Routledge, 1999 i IDEM, *The History of Public Health: Current Themes and Approaches*. *Hygeia Internationalis*, 1999, 1, 9-21; MIKKELI, H. *Hygiene in the early modern medical tradition*, Saarijärvi, Academia Scientiarum Medica, 1999, pp. 154-174.

⁹ Quant a la tradició mèdica mediterrània, si parem atenció a l'evolució dels territoris hispànics cal remetre als treballs de GARCÍA BALLESTER, L. *La medicina a la València medieval*, València, Alfons el Magnànim-IVEI, 1988, pp. 101-107 i IDEM, *La búsqueda de la salud. Sanadores y enfermos en la España medieval*, Barcelona, Península-HCS, 2002, pp. 180-194 i 205-212 i de McVAUGH, M. R. *Medicine before the plague. Practitioners and their patients in the Crown of Aragon, 1285-1345*, Cambridge, CUP, 1993, pp. 144-150 i 225-235. Resulten d'un evident interès, tant per la cronologia que abracen com per l'espai d'estudi, tots els treballs continguts al número monogràfic intítulat *Assainissement et salubrité publique en Europe Méridionale (fin du moyen âge, époque moderne)* de la revista *Cahiers du Centre d'Histoire "Espaces et Cultures"*, 2001, 14, 1-158.

¹⁰ Entre d'altres treballs, vegeu: RILEY, J. C. *The eighteenth-century campaign to avoid disease*, Basingstoke, Macmillan, 1987, pp. 31-53; PRINGLE, J. i SABA, S. Langage médical et politique locale: l'urbanisme et la santé à Marseille à la fin de l'Ancien Régime. *Annales du Midi*, 1981, 93/154, 397-417; HILDESHEIMER, F. *Le bureau de la santé de Marseille sous l'ancien régime: le renfermement de la contagion*, Marsella, Fédération historique de Provence, 1980; els articles sobre els diferents casos francesos del número monogràfic de la revista *Dix-huitième siècle*, 1977, 9; GRMEK, M. Le néohippocratismes montpellierain au XVII siècle: l'enigme Barbeyrac. A: *Actes du 110e Congrès des Sociétés Savantes: Histoire de l'École Médicale de Montpellier*, París, CTHS, 1985, vol. 2, pp. 103-113; CIPOLLA, C. M. *Public Health and the Medical Profession in the Renaissance*, Cambridge, CUP, 1976 i IDEM, *Contra un enemigo mortal e invisible*, Barcelona, Crítica, 1993; VANZAN, N. E. *Venezia da laguna a città*, Venècia, Arsenale, 1985, pp. 151-67; MARIN, B. Regard et discours du médecin sur la ville: les topographies médicales de Naples (1746-1828) i BRAU, J. La politique sanitaire à l'époque des Lumières: la Toscane et la France à la fin du XVIIIe siècle. A: TONATI, F. –O. (ed.), *Maladies, Médecines et Sociétés. Approches pour le présent*, París: L'Harmattan et Histoire au Présent, 1993, pp. 164-171 i pp. 154-163; PRONTERA, G. Medici, Medicina e Riforme nella Firenze della seconda metà del Settecento. *Società e Storia*, 1984, 26, 783-820; GENTILCORE, D. *Healers and healing in early modern Italy*, Manchester, MUP, 1998, pp. 29-55.